

MAREK MELNYK

Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2078-2874> * marek.melnyk@uwm.edu.pl

Zgłoszono: 02.06.2021; recenzowano: 28.08.2021; zaakceptowano do publikacji: 8.10.2021

SZKOŁA BRACTWA CERKIEWNEGO WE LWOWIE W POLSKICH BADANIACH NAUKOWYCH

SCHOOL OF THE ORTHODOX BROTHERHOOD IN LVIV IN POLISH RESEARCH

Abstract

The paper discusses the educational activity conducted by the Orthodox Church fraternities in Lviv in the second half of the 16th and 17th centuries. Attention was paid to textbooks on the history of Christianity in Poland as well as monographic works devoted to specific problems related to the history of the Orthodox Church in the Ruthenian lands of the Polish-Lithuanian state in the 16th and 17th centuries. The study presents also an analysis of publications on the problem of educational activities of the Lviv Brotherhood.

Keywords: the Orthodox Church, history of the Orthodox schooling, the Orthodox fraternity in L'viv, the fraternity schools for the Orthodox

Abstrakt

Artykuł omawia działalność edukacyjną prowadzoną przez prawosławne bractwa we Lwowie w drugiej połowie XVI i XVII wieku. Podstawą analizy są prace wybranych polskich historyków. Zwrócono uwagę na podręczniki historii chrześcijaństwa w Polsce oraz prace monograficzne poświęcone szczegółowym problemom związanym z dziejami Kościoła prawosławnego na ziemiach ruskich państwa polsko-litewskiego w XVI i XVII wieku. Poddano analizie również artykuły, w których pojawia się problem działalności edukacyjnej bractwa lwowskiego.

Słowa kluczowe: prawosławie, historia szkolnictwa prawosławnego, bractwo cerkiewne we Lwowie, szkoły bractw cerkiewnych

WSTĘP

Jednym z największych osiągnięć Kościoła prawosławnego w I Rzeczypospolitej był rozwój szkolnictwa. Proces ten zaczął się od drugiej połowy XVI w. i trwał do pierwszej połowy XVII i był integralną częścią procesu reformy Kościoła prawosławnego (Mironowicz 2002; Moskałyk 2013; Melnyk 2018b; Bendza 1982; Pelczar 1998; Ćwikła 2004). W tym czasie udało się prawosławnym elitom zmienić tradycyjny model szkolnictwa tego Kościoła oparty o edukację klasztorną oraz szkoły przykatedralne (Bendza 1982; Pelczar 1998). Został on zastąpiony szkołami powstałymi głównie przy bractwach cerkiewnych (Bardach 1967; Mironowicz 1996b). Wśród bractw, które rozwinęły najszerzej szkolnictwo, wymienić należy przede wszystkim takie bractwa, jak: wileńskie, lwowskie, brzeskie, kijowskie, łuckie, mohylewskie i mińskie (Mironowicz 2002). Wśród szkół brackich najważniejszą rolę odegrała szkoła bractwa wileńskiego i lwowskiego. Szkoły bractw prawosławnych oddziaływały na inne inicjatywy edukacyjne w Kościele prawosławnym. W drugiej połowie XVI wieku była to szkoła powołana do istnienia przez Konstantyna Ostrońskiego (1525-1697) w Ostrogu. Natomiast w pierwszej połowie XVII wieku istniejące już tradycje szkolnictwa rozwiniętego przez bractwa prawosławne zostały wykorzystane przez Piotra Mohyłę (1596-1647) przy tworzeniu przez niego pierwszego kolegium prawosławnego w Kijowie w Ławrze Pieczerskiej (Chynczewska-Hennel 2002; Melnyk 2008). Szkolnictwo prawosławne rozwijane przez prawosławne bractwa stało się przede wszystkim ważnym instrumentem reformy prawosławia w pierwszej połowie XVI wieku. Było ono również jednym z narzędzi umożliwiających przeciwstawienie się społeczności prawosławnej na przełomie XVI i XVII w. ekspansji katolicyzmu zagrażającej istnieniu tego Kościoła (Melnyk 2018a). Działalność edukacyjna bractw polegała głównie na tym, że dostarczały one „kadr” Kościołowi prawosławnemu. Oświata była przy tym elementem szerszych działań, które obejmowały: mecenat nad świątyniami prawosławnymi, opiekę nad chorymi i ubogimi, działalność wydawniczą (Mironowicz 2003a).

Tematem niniejszego artykułu jest próba przedstawienia stanu badań nad problemem szkolnictwa prawosławnych bractw cerkiewnych ze szczególnym uwzględnieniem szkoły bractwa we Lwowie. Nie jest to synteza stanu tych badań, ale próba wskazania prac, które wnoszą najwięcej do tej problematyki. Są to uwagi na temat szkolnictwa bractwa cerkiewnego we Lwowie w wybranych pracach historyków polskich. W tym celu przeanalizowane zostaną wybrane podręczniki historii chrześcijaństwa w Polsce oraz prace monograficzne poświęcone szczegółowym problemom związanym z dziejami Kościoła prawosławnego na ziemiach ruskich państwa polsko-litewskiego w XVI i XVII wieku. Omówione zostaną również artykuły, w których pojawia się działalność edukacyjna bractwa lwowskiego. Praca składa się z dwóch części. Pierwsza poświęcona jest ujęciom syntetycznym podjętego problemu badawczego. Druga zawiera analizę prac podejmujących problemy szczegółowe, które odnaleziono głównie w artykułach. Badania te przedsta-

wiono również w układzie problemowym. Dążono do uporządkowania rozrzuconego materiału historiograficznego, by wskazać „białe plamy” na mapie historiografii dotyczącej szkolnictwa prawosławnego w I Rzeczypospolitej.

1. SYNTEZY

Przegląd otwiera praca, którą można uznać za pierwszą polską naukową syntezę dziejów unii brzeskiej autorstwa Edwarda Likowskiego (1836-1915) *Unia brzeska* (Likowski 1907). Był on pierwszym polskim historykiem, który stworzył syntezę historii Kościoła grekokatolickiego. Nie był zawodowym historykiem formalnie związanym pracą na uniwersytecie. Z wykształcenia był doktorem teologii. Jednak posiadał odpowiednie kwalifikacje z dziedziny historii Kościoła. Był bowiem w latach 1865-1873 profesorem historii w Seminarium Duchownym w Poznaniu. W latach 1895-1914 pełnił funkcję prezesa Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk. Intelktualnie był związany z środowiskiem historyków krakowskich. Widoczne to było w jego członkostwie w latach 1887-1915 w Akademii Umiejętności oraz w nadaniu mu w 1900 r. przez Uniwersytet Jagielloński doktoratu honoris causa (Filipowicz 1993).

Likowski w swej pracy wspominał o szkole przy bractwie cerkiewnym we Lwowie w kontekście opisu stanu szkolnictwa prawosławnego na ziemiach ruskich I Rzeczypospolitej. Co więcej, jest ono przedstawiane jako fragment szerszego zjawiska, jakim miał być głęboki kryzys ówczesnego prawosławia z jednej strony, a z drugiej próby jego przezwyciężenia zainicjowanego przez bractwa cerkiewne wspomagane w tym dziele przez patriarchów prawosławnych: antiocheńskiego Joachima w 1586 roku i konstantynopolitańskiego Jeremisza II w roku 1589. Likowski był bardzo krytyczny wobec szkół brackich. Ta krytyka była ściśle powiązana z genezą i rozwojem samych bractw cerkiewnych. Pisał: „Wobec gnuśności i niedbałości władcyków i księży po parafiach bractwa założone z ludzi świeckich, po części prostych i bez wykształcenia, rosły coraz więcej w znaczenie i potęgę i nie ograniczając się do spraw brackich, do przyczyniania się do podniesienia chwały Bożej, (...) do utrzymywania szkół i do uczynków miłosiernych, zaczęły rządzić Cerkwią, mieszać się do spraw, które należą do duchowieństwa, nie do nich. Wyrodziły się z tego prędko swary, kłótnie, zatargi z pasterzami dusz, a nawet z biskupami” (Likowski 1907, 58).

W ujęciu Likowskiego bractwa cerkiewne przyczyniły się do szeregu negatywnych zjawisk w życiu religijnym ruskiej społeczności. Przejawem tych negatywnych procesów miało być szczególnie wyłączenie bractwa lwowskiego spod władzy miejscowego biskupa i poddanie go patriarsze konstantynopolitańskiej przez patriarchę antiocheńskiego Joachima w 1586 roku. Likowski pisał „Joachim przyznał nawet bractwu lwowskiemu, a na wzór jego wszystkie inne się urządzały, prawo kłątwy, tj. ekskomuniki i doglądania tak niższego duchowieństwa, jak biskupów, i zobowiązał je do referowania o jednych i o drugich do carogrodzkich patriarchów. Trzeba było iście greckiej przewrotności, aby w ten sposób w zarodku zatruć pożyteczną

instytucję (...). Odkąd patriarchowie przeznaczyli im rolę denuncjatorską w Cerkwi i postawili je nie tylko ponad duchowieństwem, ale ponad biskupami (...), odtąd przestały one być żywiołem dodatnim i odradzającym Cerkiew” (Likowski 1907, 58). Drugim przejawem negatywnej roli bractw w życiu Kościoła prawosławnego miała być działalność edukacyjna. Likowski tak o tym pisał: „Szkoły te, podobnie jak Akademia Ostrogska, liczyły w gronie nauczycielskim ludzi błędami heretyckimi zarażonych, którzy te błędy, jako rzekome dogmata Cerkwi ruskiej rzucali całymi garściami między młodzież z katedr, i co gorsza z ambony (...). Oświata zatem szerzona przez szkoły brackie szkodliwszą była dla Cerkwi ruskiej, aniżeli ciemnota ją poprzedzająca, i do odrodzenia Cerkwi ruskiej przyczynić się nie mogła” (Likowski 1907, 58).

Wobec tak stanowczej krytyki działalności edukacyjnej bractwa lwowskiego należy wskazać, na jakich źródłach Likowski oparł swoją negatywną ocenę. Lektura pracy Likowskiego wskazuje, że była to katolicko-prawosławna literatura polemiczna powstała po unii brzeskiej. I co ciekawe, Likowski, opisując tak jednoznacznie negatywnie szkolnictwo bractw prawosławnych, powoływał się jedynie na polemiczną pracę (w jego przekonaniu autorstwa Melecjusza Smotryckiego) *Apokrisis* (Lewicki 1933, 2-3). Przy tym nie próbował skonfrontować jej z prawosławną literaturą polemiczną powstałą bezpośrednio po unii brzeskiej. Likowski zatem, opisując działalność edukacyjną bractw, wspomina jedynie dwie osoby: Stefana Zyzaniego i Melecjusza Smotryckiego. Są oni przedstawieni jako ludzie „niepospolicie uzdolnieni”. Lecz jednocześnie charakteryzował ich – przy użyciu raczej terminologii kaznodziejsko-apologetycznej, aniżeli naukowej – jako tych, którzy „zatruwali ducha wiary w szerokich kołach ruskich” (Lewicki 1933, 3). Ta lakoniczna charakterystyka pomijała cały szereg faktów. Czytelnik w przeszłości, jak i obecnie może odnieść wrażenie, że Likowski posługiwał się tutaj prostym schematem: samą ideę prawosławnych wysiłków edukacyjnych oceniał pozytywnie, ale ich realizację negatywnie. Był to zatem prosty schemat interpretacyjny. Natomiast rzeczywistość, o której pisał, była bardziej złożona (Melnik 2018b, 97-118).

Następną interesującą pracą jest dzieło Kazimierza Chodynickiego (1890-1942) pt. *Kościół prawosławny a Rzeczpospolita Polska. Zarys historyczny 1370-1632* (Chodynicki 1934). Tezą Chodynickiego jest, że szkoły bractwa cerkiewnego we Lwowie i w Wilnie powstały w celu przeciwdziałania narastającemu kryzysowi w Cerkwi prawosławnej. Autor główną uwagę poświęcił bractwu lwowskiemu. Zwrócił uwagę na fakt, że lwowska szkoła stała na wyższym poziomie niż szkoła przy bractwie wileńskim. Podkreślił też powiązania szkoły brackiej z prawosławnymi ośrodkami poza granicami ziem ruskich. W tym celu przedstawił podstawowe fakty związane z genezą szkoły brackiej powiązane z działalnością we Lwowie takich postaci, jak: patriarcha antiocheński Joachim V, Jeremiasz II, biskup Petros Aresnios (Chodynicki 1934, 183). Czytelnik zainteresowany tym zagadnieniem nie znajdzie jednak w pracy Chodynickiego pogłębionej analizy roli oświatowej Greków w dziejach lwowskiego bractwa cerkiewnego.

Kolejna praca – będąca syntezą historii prawosławia – jest dziełem Antoniego Mironowicza – współczesnego historyka z Uniwersytetu w Białymstoku, pt. *Kościół prawosławny w dawnej Rzeczypospolitej* (Mironowicz 2001, 43-45). Autor podkreśla dążenia bractw do reformy prawosławia. Bractwu lwowskiemu poświęca w swej pracy bardzo niewiele miejsca. Wzmianki o nim pojawiają się jedynie w rozdziale pt. „Bractwa prawosławne XVI i XVII wieku”. Działalność edukacyjna bractw jest traktowana przez niego jako część dążeń reformacyjnych. Autor ten pisze, że bractwa dostarczały kadry Kościołowi prawosławnemu. Oświata była elementem szerszej działalności, która obejmowała: mecenat nad świątyniami prawosławnymi, opiekę nad chorymi i ubogimi, działalność wydawniczą. Podobne wątki pojawiają się również w pracy tego samego autora poświęconej specjalnie bractwom prawosławnym (Mironowicz 2003, 6).

Następną pracą monograficzną, w której można odnaleźć analizę osiągnięć edukacyjnych bractwa lwowskiego, jest wydana w 2012 roku praca Konrada Kuczary z Uniwersytetu w Warszawie pt. *Grecy w Kościołach wschodnich w Rzeczypospolitej (1585-1621)* (Kuczara 2012). Ukazuje ona znaczenie działalności ośmiu wybitnych Greków na ziemiach ruskich państwa polsko-litewskiego w okresie od drugiej połowy XVI wieku do lat dwudziestych XVII wieku, a dokładnie w latach 1585-1621. W trzecim rozdziale tej pracy autor przedstawił pierwszy istotny kontakt między macierzystym patriarchatem ekumenicznym a metropolią kijowską w latach 1586-1589. Zimą między 1585 a 1586 r. miała miejsce wizyta w Rzeczypospolitej patriarchy antiocheńskiego Joachima V, który docelowo udawał się do Moskwy. W czasie swego pobytu we Lwowie Joachim wydał szereg dokumentów. W pierwszym z nich nadał nowy statut bractwu Zaśnięcia Matki Boskiej. Zgodnie z nim, bractwo miało zajmować się edukacją, dobroczynnością, nadzorować stan moralny duchowieństwa i biskupów, a także kontrolować inne bractwa. Patriarcha wydał również posłanie do społeczności prawosławnej metropolii kijowskiej, w którym patriarcha nawoływał do reformowania prawosławia zgodnie z programem wypracowanym przez bractwa cerkiewne.

2. ARTYKUŁY

Przegląd artykułów poświęconych podejmowanej w tekście problematyce rozpoczyna praca wspomnianego już Antoniego Mironowicza, pt. *Szkolnictwo prawosławne w Rzeczypospolitej* (Mironowicz 2002, 18-39). W ocenie tego autora działalność oświatowa bractw miała decydujące znaczenie dla szkolnictwa prawosławnego. Przedstawił w swoim artykule działalność edukacyjną bractw prawosławnych, takich jak: wileńskie, lwowskie, brzeskie, kijowskie, łuckie, mohylewskie, mińskie. Zarysował również program nauczania w szkołach bractw cerkiewnych. Lwowskie bractwo ze swoją działalnością edukacyjną przedstawił bardzo skrótowo. Podkreślił, że rola szkoły tego bractwa była podobna do roli szkoły bractwa wileńskiego. Czytelnik artykułu może odnieść wrażenie, że szkoła bractwa lwowskiego niczym

szczególnie się nie wyróżniała spośród innych bractw. Autor bowiem o wiele więcej uwagi poświęcił innym bractwom (Mironowicz 2002, 22-26).

Drugim artykułem, Leszka Ćwikły, nosi tytuł *Działalność edukacyjna prawosławnych bractw cerkiewnych w Rzeczypospolitej w XVI-XVII wieku* (Ćwikła 2004). Autor, opisując działalność edukacyjną bractwa lwowskiego, zwrócił uwagę na kilka zagadnień. Są to: [1] powiązanie powstania i działalności edukacyjnej bractwa z zapaścią kultury religijnej społeczeństwa prawosławnego w Rzeczypospolitej, [2] wyeksponowanie genezy bractwa, [3] podkreślenie szczególnego znaczenia działalności edukacyjnej bractwa lwowskiego w porównaniu z innymi bractwami działającymi na ziemiach ruskich, [4] oddziaływanie szkoły na aktywność edukacyjną strony katolickiej. Wspominał też o bibliotece szkoły bractwa lwowskiego oraz o drukarni przy niej działającej. Tym co zwraca uwagę w tym artykule są powiązania działalności edukacyjnej bractw prawosławnych z kryzysem Kościoła prawosławnego na ziemiach ruskich Rzeczypospolitej. Jest to wyraźny schemat determinujący opis bractw cerkiewnych, w tym bractwa lwowskiego i jego działalności edukacyjnej. Przy czym autor nie precyzuje, na czym miał polegać ów „kryzys” prawosławia. Jest dla niego oczywiste i zrozumiałe, że bractwa wyłoniły się w wyniku konieczności odpowiedzi na załamanie się kultury religijnej prawosławnych Rusinów (Ćwikła 2005). Już na początku swego artykułu tak o tym pisał: „Prawosławne bractwa cerkiewne to organizacje o charakterze religijnym, których członkami są ludzie świeccy. W dziejach Kościoła prawosławnego w Rzeczypospolitej odegrały one szczególnie istotną rolę w drugiej połowie XVI i w XVII w. Najważniejszą, a zarazem zakrojoną na najszerszą skalę formą działalności bractw była wówczas edukacja. Wynikało to w zasadzie z celów, w jakich organizacje brackie powoływano do życia. Celami tymi były przede wszystkim reforma znajdującego się w głębokim upadku Kościoła prawosławnego oraz obrona własnego wyznania i narodowości przed ekspansją kultury polskiej. Realizacja zaś tych celów mogła nastąpić jedynie w przypadku podniesienia poziomu umysłowego narodu ruskiego, którego poziom wiedzy religijnej w drugiej połowie XVI w. przedstawiał się bardzo źle, skoro wielu mieszkańców ziem ruskich prawie nie miało pojęcia o podstawowych zasadach wiary chrześcijańskiej” (Ćwikła 2004, 95). Co ciekawe, na poparcie swej tezy przytoczył dwie prace z XIX wieku: E. Likowskiego i M. Kojalowicza, które były dla niego wystarczającym powodem, by zakwestionować elementarną wiedzę dogmatyczną prawosławnych na ziemiach ruskich! Omawiając szkolnictwo bractw cerkiewnych, autor twierdził, że szkoła bractwa ze Lwowa posiadała najwyższy poziom. Tak chyba można interpretować następujące zdanie: „Spośród szkół brackich największą rolę odegrała szkoła przy stauropigialnym bractwie lwowskim”. Jednak próżno czytelnik artykułu będzie szukał publikacji dokumentujących powyższą tezę. Zamiast tego w przypisie dołączonym do przytoczonego zdania znajdują się informacje na temat nadania bractwu lwowskiemu przywileju stauropigii (Ćwikła 2004, 98). W ten sposób domysłowości czytelnika autor pozostawił rozstrzygnięcie tezy, czy wyjęcie bractwa spod władzy miejsco-

wego biskupa umożliwiło rozwój szkolnictwa realizowanego przez bractwo? Czy emancypacja świeckich wyznawców prawosławia spod władzy ich biskupów była konieczna w procesie reformy wschodniego chrześcijaństwa?

Następny interesujący artykuł jest autorstwa Edwarda Różyńskiego i nosi tytuł *Książki, biblioteki a oświata w dawnym Lwowie (XVI-XVIII w.)* (Różański 2009, 50-53). Autor skrótkowo zarysował program nauczania szkoły bractwa. Podkreślił jego podobieństwo do programu katolickiej szkoły katedralnej. Główną uwagę zwrócił na bibliotekę bractwa. Przedstawił jej zawartość w latach 1601-1688. Jego zasługą jest ukazanie bractwa na tle innych szkół we Lwowie: rzymskokatolickiej (katedralnej) i ormiańskiej. Artykuł jest zatem interesującym przykładem prezentacji jednego szczegółowego zagadnienia, a zarazem analizy porównawczej tak nieodzownej w zrozumieniu procesów kulturowych zachodzących na pograniczu bizantyńskiego Wschodu i łacińskiego Zachodu, jakim był Lwów w XVI i XVII wieku.

Problem działalności edukacyjnej bractwa lwowskiego podjął również Marcin Mironowicz w artykule *Grecy w Akademii Ostrogskiej i Bractwie Lwowskim na przełomie XV i XVII wieku* (Mironowicz 2017). Zamysłem autora było ukazanie wpływu greckiego prawosławia na kulturę ruską. Zarazem udało mu się powiązać działalność edukacyjną prawosławnego bractwa we Lwowie z procesem reformy prawosławia zarówno na ziemiach ruskich Rzeczypospolitej, jak i poza jej granicami. Grecy duchowni przybywający na ziemię Rusi polsko-litewskiej są przez niego przedstawiani jako ci, którzy włączają się w dzieło naprawy prawosławia w swej ojczyźnie zniewolonej przez islam. Interesująca jest tutaj analiza porównawcza. Autor zestawiał działalność edukacyjną greckich duchownych i greckich mieszczan w bractwie lwowskim z podobną ich rolą w Akademii Ostrogskiej. Co więcej, porównał też model edukacji stosowany w greckim Kościele prawosławnym z modelem wypracowanym we Lwowie. W ten sposób wskazał na wypracowanie w środowisku prawosławnych mieszczan Lwowa swoistej syntezy tradycji edukacyjnych prawosławia i katolicyzmu. W tej próbie pogodzenia chrześcijańskiego Wschodu i Zachodu na gruncie oświaty można dojrzeć paralelizm między podobnymi zjawiskami kulturowymi zachodzącymi zarówno w prawosławiu w Rzeczypospolitej, jak i w prawosławiu pod panowaniem tureckim. Autor wskazał również na inne zadania, które Grecy spełniali w życiu społeczności prawosławnej Lwowa. Były to: pośredniczenie w kontaktach między patriarchami wschodnimi i bractwem, poszukiwanie greckich nauczycieli, zbieranie funduszy na cele bractwa, takie jak budowa cerkwi Zaśnięcia NMP.

ZAKOŃCZENIE

Dokonany przegląd – mimo swego skromnego charakteru – pozwala na wyciągnięcie pewnych ogólnych wniosków. Autorów analizowanych prac łączy jedno wspólne przekonanie, że pojawienie się bractw cerkiewnych, a szczególnie bractwa lwowskiego, oraz ich działalność edukacyjna były odpowiedzią na kryzys prawosławia w 2 połowie XVI wieku (Melnik 2018b; Melnyk 2019). Kryzys prawosławia

jest swoistym uniwersalnym pryzmatem, poprzez który wymieni przez badacze widzą genezę i rozwój działalności edukacyjnej Kościoła prawosławnego. W połowie XVI wieku w obliczu reformy chrześcijaństwa tradycji łacińskiej (protestantyzm i reforma trydencka katolicyzmu) prawosławni nie posiadali dostatecznie rozwiniętego własnego systemu szkolnictwa. Jednak ograniczenie rozwoju edukacji prawosławnej jedynie do odpowiedzi na wyzwania religijne i cywilizacyjne świata łacińskiego to najprawdopodobniej zbyt mało. Przeprowadzona analiza nakazuje szereg postulatów badawczych. I tak, należałoby przetłumaczyć na język polski dokumenty źródłowe dotyczące oświaty prawosławnej związane z odrodzeniem intelektualnym prawosławia we Lwowie. Możliwe, że przyczyniłoby się to do powstania solidnego studium w języku polskim poświęconego działalności edukacyjnej lwowskiego bractwa prawosławnego. Na podstawie tego, co już napisano w Polsce, można by naszkicować jego zarys. Z pewnością należałoby wziąć pod uwagę następujące zagadnienia: słowiańsko-grecko-łaciński model kształcenia; recepcja kultury łacińskiej; wpływ szkoły brackiej na inne ośrodki prawosławne edukacyjne na ziemiach ruskich (Ostróg, Wilno, Kijów). Interującym zagadnieniem byłoby też prześledzenie, jak przedstawiały się relacje edukacyjne prawosławnego Lwowa ze światem prawosławnym poza granicami Rzeczypospolitej: Mołdawią, Wołoszczyzną (Cojocar 2002). Interujące poznawczo może być dokonanie porównania wyników badań autorów polskich, białoruskich i ukraińskich podejmujących problem rozwoju edukacji Kościoła prawosławnego w I Rzeczypospolitej.

BIBLIOGRAFIA:

- Bardach, Juliusz. 1967. Bractwa cerkiewne na ziemiach ruskich Rzeczypospolitej w XVI-XVII wieku. *Kwartalnik Historyczny*, 74(1), 77-82.
- Bendza, Marian. 1982. *Prawosławna Diecezja Przemyska w latach 1596-1681. Studium historyczno-kanoniczne*. Warszawa: Wyd. Chrześcijańskiej Akademii Teologicznej.
- Chynczewska-Hennel, Teresa. 2002. Akademia Kijowsko-Mohylańska. W: *Szkolnictwo prawosławne w Rzeczypospolitej*, red. Antoni Mironowicz, Urszula Pawluczuk i Piotr Chomik, 40-54. Białystok: Zakład Poligrafii Kultur Pogranicza.
- Chodynicki, Kazimierz. 1934. *Kościół prawosławny a Rzeczpospolita Polska. Zarys historyczny 1370-1632*. Warszawa: Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego.
- Cojocar, Tatiana. 2002. Szkolnictwo prawosławne w księstwach rumuńskich w XVI-XVII wieku. W: *Szkolnictwo prawosławne w Rzeczypospolitej*, red. Antoni Mironowicz, Urszula Pawluczuk i Piotr Chomik, 92-105. Białystok: Zakład Poligrafii Kultur Pogranicza.
- Ćwikła, Leszek. 2004. Działalność edukacyjna prawosławnych bractw cerkiewnych w Rzeczypospolitej w XVI-XVII wieku. *Roczniki Nauk Społecznych*, 32(2), 95-111.

- Ćwikła, Leszek. 2005. Wpływ unii brzeskiej (1595-1596 r.) na sytuację prawną Kościoła prawosławnego w Rzeczypospolitej Obojga Narodów (do 1632 r.). *Prawo – Administracja – Kościół*, 1-2, 259-281.
- Filipowicz, Mirosław. 1993. Edward Likowski jako historyk Kościoła unickiego (komunikat). *Roczniki Humanistyczne*, 41(7), 59-63.
- Kuczara, Konrad. 2012. *Grecy w Kościołach wschodnich w Rzeczypospolitej (1585-1621)*. Poznań: Wyd. Poznańskie.
- Lewicki, Kazimierz. 1933. *Książę Konstanty Ostrogski a unia brzeska 1596 r.* Lwów: Towarzystwo Naukowe we Lwowie.
- Likowski, Edward. 1907. *Unia brzeska*. Warszawa: Wyd. Gebethner i Wolff.
- Melnyk, Marek. 2008. Mohyła – reformator prawosławia w Rzeczypospolitej. *Ethos*, 81, 99-116.
- Melnyk, Marek. 2018a. Konstantyn Ostrogski and the anti-Orthodox policy of Sigismund III Vasa. *Ostkirchliche Studien*, 1-2(67), 305-324.
- Melnyk, Marek. 2018b. *Pre-ekumenizm i konfesjonalizm prawosławnych dążeń zjednoczeniowych w I Rzeczypospolitej (1590-1596)*. Kraków: Wyd. Collegium Columbinum.
- Melnyk, Marek. 2019. Ewangelicko-prawosławna komunikacja społeczna na ziemiach ruskich I Rzeczypospolitej. *Studia Religioologia*, 2, 141-151.
- Mironowicz, Antoni. 1996a. Geneza bractw cerkiewnych. *Białostockie Zeszyty Historyczne*, 2, 22-30.
- Mironowicz, Antoni. 1996b. Kościół prawosławny i unicki w Rzeczypospolitej w latach 1596-1648. *Białoruskie Zeszyty Historyczne*, 5, 23-55.
- Mironowicz, Antoni. 2001. *Kościół prawosławny w dziejach dawnej Rzeczypospolitej*. Białystok: Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku.
- Mironowicz, Antoni. 2003a. *Bractwa cerkiewne w Rzeczypospolitej*. Białystok: Prawosławne Bractwo św. św. Cyryla i Metodego.
- Mironowicz, Antoni. 2003b. *Kościół prawosławny w państwie Piastów i Jagiellonów*. Białystok: Wyd. Uniwersytetu w Białymstoku.
- Mironowicz, Antoni. 2002. Szkolnictwo prawosławne w Rzeczypospolitej. W: *Szkolnictwo prawosławne w Rzeczypospolitej*, red. Antoni Mironowicz, Urszula Pawluczuk i Piotr Chomik, 18-39. Białystok: Zakład Poligrafii Kultur Pogranicza,
- Mironowicz, Marcin. 2017. *Grecy w Akademii Ostrogskiej i Bractwie Lwowskim na przełomie XV i XVII wieku*, red. M. Kuczyńska, s. 233-241. Białystok: Fundacja „Oikonomos”.
- Moskałyk, Jarosław. 2013. *Własna tożsamość Kościoła. Wybrane elementy katolickiej eklezjologii wschodniej*. Poznań: Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu.
- Pelczar, Roman. 1998. *Szkolnictwo w miastach zachodnich ziem województwa ruckiego (XVI-XVIII w.)*. Rzeszów: Wydawnictwo Wyższej Szkoły Pedagogicznej w Rzeszowie.

Różyński, Edward. 2009. Książki, biblioteki a oświata w dawnym Lwowie (XVI-XVIII w.). W: *Ars Educandi. Źródła*, t. 1: *Studia z dziejów wychowania i kształcenia od średniowiecza do XIX wieku*, red. Jolanta Gwioździk i Piotr P. Barczyk, 44-62. Mysłowice: Wyd. Górnośląska Wyższa Szkoła Pedagogiczna im. A. Hlonda.